

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

2021

МАХСУС СОН

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ҚАРШИ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ҚарДУ ХАБАРЛАРИ

Илмий-назарий, услубий журнал

**Журнал 2009 йилда
ташқил этилган**

**Йилига 4 марта
чоп этилади**

МАХСУС СОН

Қарши – 2021

Resume
Sunatov D.

Socio-philosophical aspects of views on cultural space

In this article, the views of scientists on the cultural space are scientifically substantiated and analyzed in detail.

Наширға проф. С.Чориев тавсия этган

**ФАРҒОНА ВОДИЙСИНИНГ ТРАНСМИНТАҚАВИЙ ИҚТИСОДИЙ
АЛОҚАЛАРДАГИ ЎРНИ**

Нурматов А.Р. (НамДУ)

Таянч сўз ва иборалар: *Фарғона водийси, иқтисодий район, трансминтақавий алоқалар, тарихий-маданий вилоятлар, этномаданий муносабатлар, тарихий чегаралар.*

Шартли равишда “Амударё–Сирдарё иқтисодий зонаси” деб атаса бўладиган қадимги тарихий-маданий вилоятлар–Бахтрия–Тохаристон, Хоразм, Суғд, Уструшона, Чоч, Фарғона каби алоҳида иқтисодий марказлардан иборат бўлиб, милoddан олдинги сўнгги мингйилликда уларнинг ҳар бири муайян бир тарихий-географик вилоят сифатида билина бошлаган[1]. Уларнинг бундай бўлинишида албатта иқтисодий ва географик омиллар етакчи ўрин тутган. Ўзаро қўшни жойлашиб, муайян бир занжир кўринишида тутшиб кетган ушбу тарихий-географик вилоятлар орасида худудий жиҳатдан уларни ажратиб турувчи дарё, тоғ, дашт ва чўллар бўлиб, бу каби табиий-географик объектлар улар учун чегара вазифасини ўтаган.

Ўрта Осиё иқтисодий зоналари ичида энг йирик ва табиий ресурсларга бой бўлган Фарғона водийси асосан Тяньшан ва Олой каби тоғлар орқали минтақанинг бошқа иқтисодий марказларидан бирмунча ажралиб турар эди. Фарғона водийсининг деярли тўртта томони баланд тоғлар билан қуршалган бўлиб, фақатгина Хўжанд томонидан Ўрта Осиёнинг марказий ва жануби-ғарбий худудлари бирмунча очиқ эди. Ўша даврлардаёқ йирик иқтисодий марказлардан бири сифатида шаклланган, Фарғонанинг кунботар томонидан жойлашган Чоч (Тошкент) воҳасига олиб борадиган йўл тоғ йўли[2]. – Қандирдовон орқали ўтиб, нисбатан қулай бўлса, водийнинг шимолидаги Талас водийси баланд тоғ дараларидан иборат бўлиб, бу ердан ўтадиган тоғ йўллари анчагина машаққатли эди. Шу боис, Фарғонанинг шимолида жойлашган Исфижоб (Сайрам) вилояти ва Тароз, Мерке, Чу каби Еттисув иқтисодий зонаси[3]. билан йўлга қўйилган алоқалар анчагина қийинчилик туғдирар эди. Фарғона ва Еттисув орасидаги иқтисодий муносабатлар мавсумий бўлиб, йилнинг куз, қиш ва эрта баҳор ойларида савдо йўллари сушлашиб қолар, ёз ва бошқа фаслларнинг нисбатан қулай палларида улар орасидаги ўзаро борди-келдилар фаоллашарди. Шу билан бирга, Фарғонадан Еттисув ўлкасига элтувчи савдо йўллари водийнинг шарқий қисмидаги Ўш ва Ўзганд вилоятлари орқали нисбатан қулай тоғ йўли – бугунги Сусамир довони ва Норин тоғидаги катта-кичик тоғ йўллари воситасида амалга оширилар эди[4].

Водийнинг шарқий қисмида жойлашиб, Амударё – Сирдарё оралиғи каби бир неча тарихий-географик вилоятлардан ташкил топган Шарқий Туркистон эса йирик иқтисодий марказларга эга худуд ўлароқ фарғоналикларни узликсиз равишда ўзига жалб қилиб келган. Айниқса, Шарқий Туркистоннинг энг йирик иқтисодий марказларидан бири бўлган Кошғар худудий жиҳатдан бошқаларига нисбатан Фарғонага энг яқин худуд сифатида бўлиб, [5] ҳар иккала худуд орасидаги алоқалар тоғ йўли – довон (бугунги Эркештом) орқали йўлга қўйилган эди. Қизиғи шундаки, Фарғона ва Кошғар аҳолисининг хўжалик турмуш тарзи, хунармандчилиги, урф-одатлари, ҳатто этномаданий жиҳатларида ўзаро уйғунлик кўзга ташланиб, бу эса узок асрлар давом этган иқтисодий ва маданий алоқаларнинг натижаси эди.

Шу ўринда, гарчи манбаларда бу масалада тўлақонли маълумотлар учрамаса ҳам, илк ўрта асрларга тегишли хитой йилномаларида бирорта воҳа ҳукмдорлиги ҳақида гап бор борганда, кўп ҳолларда уларнинг «Ўрталиқ мамлакат» (Хитой)нинг пойтахти Чаньан шаҳридан ёки Етгисув ўлкасидаги Фарбий турклардан қанчалик узоқликда жойлашганини мезон қилиб олиш анъанаси бўлгани кўзга ташланиб, унга асосланиб Фарғона ва бошқа иқтисодий марказлар орасидани масофа ва чегаралар тўғрисида муайян тасаввурга эга бўлиш мумкин. Жумладан, «Бэй ши» йилномасида Фарғона ҳукмдорлиги ҳақида: «*Бохан (Фарғона) Пиёз тоғлари (Помир)дан ғарбда 500 ли (чамаси 250 км) масофада жойлашган. . . . шимоли-шарқда эса тукюе (турк)лар ўрдаси 2000 ли (1000 км) масофададир*»[6]. ёки «Бей шу» ва «Суй шу» йилномаларида Кошғар ҳукмдорлигига доир «*Шимоли-ғарбда Пиёз тоғлари (Помир)га тутаи. . . ғарбда Бохан (Фарғона)гача 1000 (500 км) ли. . . шимоли-ғарбдан тукюе (турк)лар ўрдасигача 1000 ли (500 км) атрофида*»[7]. шаклида маълумотлар учраса, «Тан шу» йилномасида Чоч ҳақида гап борганда «*Ши (Тош) ҳукмдорлиги . . . пойтахт (Чаньан)дан 9000 ли, шимоли-шарқда Фарбий туркларгача чўзилган, шимоли-ғарбдан Бола (Фороб/Ўтрор) билан тутаи*»[8]. каби далиллар келтириладики, уларга таяниб, Фарғона ва унинг яқин қўшниларининг жойлашувини аниқласа бўлади.

Фарғона водийсига жанубдан қўшни бўлган тарихий-географик ўлкалар ва уларнинг минтақа иқтисодий ҳаётида тутган ўрни борасида муайян бир фикр айтиш бошқаларига нисбатан бирмунча қийинроқ. Сабаби, Фарғона Олой ва Қоратегин тоғлари орқали Тохаристон ўлкаси билан чегарадош бўлиб, улар орасида жойлашган йирик иқтисодий марказлар бир-биридан анча узоқда ва тор тоғ дараларида ўрин олган эди. Кумед (Қоратегин), Вашгирд (Душанбе), Хуттал (Хатлон), Бадахшон каби ҳар бири Тохаристоннинг шимолий ва шимоли-шарқий қисмларида жойлашган тарихий-географик вилоятлар бирор ҳукмдорликлар сифатида бўлиб, уларнинг Фарғона водийси билан қўшничилиги ва иқтисодий алоқалари нисбатан заиф эди.

Мил.авв. II-I асрлардан бошлаб Хитой манбаларида Фарғона ҳақидаги аниқ маълумотлар пайдо бўла бошлаб, Хитойнинг Хан сулоласидаги У-Ди ҳукмронлиги даврида (мил.авв.140-87 йй.) «Фарбий ўлкалар» билан алоқалар ўрнатишга катта эътибор қаратилди. Мил.авв.138 йилда машхур Хитой дипломати Чжанг Сян (Чжань Цзянь) «Фарбий» ўлкаларга саёҳат қилиб, 13 йил давомида Марказий Осиё давлатларига, жумладан, Фарғона водийсига ҳам келади ва манбада бу ҳақда шундай дейилади: «*ўтроқ аҳоли ер ҳайдайди, галла ва шоли экади, уларда мусаллас навли узум, жуда кўплаб яхши отлар бор...*» [9]. Ушбу маълумотдан милоддан аввалги бир мингйилликнинг сўнгги асларида водийда аҳолининг асосий қисми деҳқончилик билан шуғулланиши ва мамлакат аҳолисининг иқтисодий-маиший ҳаётида буғдой ва гуруч асосий ўрин тутгани англашилади. Шунингдек, узум ва узум маҳсулотлари, айниқса, узумдан шароб тайёрлаш водий аҳолисининг асосий машғулоти бўлгани, шу билан бирга, уларнинг иқтисодиётида зотли отлар етиштириш ҳам устувор йўналиш бўлгани кўзга ташланади.

Хитойликлар томонидан Фарғона водийсига берилган таърифларда водий аҳолисининг асосан қуйидаги хусусиятларига урғу берилгани кўзга ташланади: Булар: 1) буғдой ва шоли етиштириши, 2) шароб тайёрлаши, 3) йилкичилиги, 4) ҳарбий тайёргарлиги[10].

Хитойлик муаллифларнинг диққатини водийнинг айнан шу томонлари ўзига тортиши диққатга сазовор бўлиб, Хитой салтанати қадим ва илк ўрта асрларда бир томондан асосан денгиз ва тоғлар орқали жанубда Ҳиндихитой ва Вьетнам, шимоли-шарқда Корея ва Япония мамлакатлари билан чегарадош бўлса, иккинчи томондан эса шимол ва шимоли-ғарбда Ордос ўлкаси[11]. (Хуанхе дарёсининг юқори ҳавзаси), Узоқ Шарқ, Мўғулистон, Олтой ва Шарқий Туркистон ўлкалари билан тоғ, чўл ва даштлар орқали ҳамхудуд эди. Биринчи йўналишдаги мамлакатлар аҳолиси асосан шоли етиштиришга ихтисослашган деҳқончилик ва денгиз маҳсулотлари билан кун кечирадиган ўтроқ аҳолидан ташкил топган бўлса, шимол ва шимоли-ғарбий йўналишдаги аҳолининг катта бир қисми чорвачиликка ихтисослашган кўчманчи ҳаёт

тарзига эга элатлар, шу билан бирга, Шарқий Туркистонда суғорма деҳқончилик устуворлик қилувчи иқтисодий турмуш тарзи етакчилик қилар эди[12]. Хитойнинг жануби-ғарбида ўрин олган Тибет ўлкаси эса иқтисодий томондан анча машаққатли ҳаёт кечирувчи, тик ва тор тоғ дараларида яшовчи аҳолидан иборат эди[13].

Ён-атрофидаги қўшни халқлар хўжалик ҳаётидан хабардор бўлган хитойликларнинг ўзларидан анча узоқда жойлашган Фарғона водийсига бунчалик даражада қизиқиб, бу ер аҳолисининг тирикчилигини батафсил таърифлаши бежиз бўлмаган. Ўша кезларда ривожланиш ва дунёнинг йирик кучларидан бирига айланиш учун албатта турли ресурсларга эҳтиёж туғилишини хитойликлар яхши билишган. Шу боис, улар ҳар бир мамлакат тўғрисида тўлақонли маълумотлар йиғишга интиланлар ва бу давлат сиёсати даражасига етган. Фарғонага келган ҳар бир хитой элчиси, савдогар ёки ҳарбийлар бўлсин бу ҳақда Хитой саройига маълумот етказишга ҳаракат қилганлар. Гарчи, улар Шарқий Туркистондаги Турфон, Қорашаҳр, Хўтан ва Кошғарда ҳам Фарғонадагига ўхшаш ҳаёт тарзи устуворлигига гувоҳ бўлган ва бу ҳақда ўз ҳукуматига маълумот бериб турган бўлсалар-да, Фарғонага алоҳида урғу бериб ёзишлари негизда бир қатор мақсадлар етган[14].

Фарғонанинг машҳур отлари мавзуси хитой манбаларида кўп бор тилга олиниб, буни Хан салтанати даврида ёзилган йилномалардаги маълумотлар тасдиқлайди. “Шижи”дан кейин ёзилган сулола тарихи “Ханшу” (“Хан сулоласи тарихи”) сарой тарихчиларидан иборат катта гуруҳи томонидан ёзилиб, уни охирига етказган Бан Гу асарда қуйидагича маълумотлар келтиради: *“Фарғона давлатининг ҳукмдори Кивэйша (Косон) шахрида туради... Аҳолиси 60 минг оила, 300 минг кишидан иборат. [Шулардан] аскарликка яроқлиси 60 минг нафар. [Ҳукмдор қўл остида] бир вазир ва бир вазир ёрдамчиси бор... [Фарғона давлатининг] ери, иқлими, бойлиги, аҳолининг урф-одатлари Да-юечжи ва Парфия (Анси) билан бир хил, Фарғона атрофида узумдан мусаллас қилинади. [Бу ердаги] бойлар 10 минг пуддан зиёд мусаллас сақлайди. [Бу] мусаллас бир неча ўн йил турса ҳам, бузилмас [маҳалий аҳоли] уни ичишни хуш кўрар экан. [Бу ердаги] отлар беда билан боқилар экан”*. Шунингдек манбада, отларни кўпайтириш, сиёсий воқеалар, Фарғонанинг чегаралари, хунлар билан муносабатлар ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд[15].

Фарғона водийси билан деярли бир хил табиий иқлим ва хўжалик ҳаётига эга иқтисодий марказлар ҳақида сўз борганда хитойликлар асосан Суғд ва Парфия ўлкаларига тўхталиб, улар орасида иқтисодий ва маданий жиҳатдан умумийлик борлигига урғу берилдики[16], бу ҳам бежиз эмас эди. Ўша кезларда атроф ўлкалар орасида ушбу иккала ўлка нисбатан йирик иқтисодий марказлар бўлиб, милoddан олдинги сўнгги бир мингйилликнинг охирлари ва милoddнинг бошларида Чоч, Уструшона, Тўхористонга қараганда анча ривожланган эди. Айниқса, шаҳарсозлик соҳасида Суғд ва Парфия анча илгарилаб кетган бўлиб, ўнлаб шаҳар ва шунга ўхшаш аҳоли маскани қад кўтарган эди. Бу масалада Фарғона, Суғд ва Чоч воҳаси солиштирилганда, илк иккитасида “шаҳарлашув”нинг Чочга нисбатан анча юқори бўлгани, фақатгина илк ўрта асрларга келиб, вазият ўзгаргани, Чоч воҳасида ҳам ўнлаб шаҳарлар пайдо бўлгани[17] ва минтақанинг йирик иқтисодий марказига айлангани кўзга ташланади[18].

Қисқаси, қадим ва илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда юз берган трансминтақавий иқтисодий алоқаларда Фарғона водийси ўзига хос ўрин тутиб, бу соҳада етакчи географик объектлардан бири бўлгани кўзга ташланади. Ўзининг қулай иқлим шароити, табиий ресурслари, ўтроқ деҳқончилик ва ҳунармандчиликка мос хўжалик тарзи, халқаро савдо йўлида жойлашган йирик иқтисодий марказларга эгаллиги, аҳоли сонининг кўплиги, ўнлаб шаҳарларининг мавжуд бўлганлиги ва шу каби жиҳатлари билан атроф ўлкалар учун муайян бир иқтисодий марказ вазифасини ўтагани билан характерланади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – Новосибирск: Наука, 1981. – С. 5-6; Гойибов Б. Сугд тарихидан лавҳалар. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 2020. – Б. 27-30.
2. Мавлонов Ў. Марказий Осиёнинг қадимги йўллари. – Т., 2008. – Б. 77-79.
3. Бобоёров Ф. Фарбий Турк хоқонлигининг давлат тузуми. Тарих фанлари док.дисс. автореферати. – Т., 2012. – Б. 20, 37.
4. Мавланов У. Коммуникации и торговые пути в средней Азии: формирование и этапы развития. Автореф. дисс. и на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Т., 2009. – С. 23.
5. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – С. 15, 56.
6. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 274
7. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 258, 284
8. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 313; Chavannes E. Documents sur les... – P. 140–141
9. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена. В трех частях. – Алмата: ТОО «ЖалынБаспасы» 1998. – Ч. II. С. 192.
10. Ордос – бугунги кунда ХХРдаги Ички Монголия автоном райони жойлашган худуд қадимда олтой тил оиласи, хусусан, туркийлар яшаган ўлка бўлиб, Хуанхэ дарёсининг юқори ҳавзасидаги унумдор ерлардан иборат бўлган (қар. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка. Отв. ред. Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо. – М., 2006. – С. 405).
11. Малявкин А. Г. Историческая география Центральной Азии (Материалы и исследования). – С. 56.
12. Малявкин А.Г. Борьба Тибета с Танским государством за Кашгарию. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1992.– С. 17-20.
13. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар (Қадимий ва илк ўрта аср Хитой манбаларидан таржималар ва уларга шарҳлар). – Фарғона. 2013. – Б. 4-6, 20-21.
14. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар ... – Б. 70-74.
15. Бичурин Н. Я. Собрание сведений... II. – С. 153.
16. Бобоёров Ф. Фарбий Турк хоқонлиги даврида Чоч воҳасида шаҳарсозлик ривожланишининг омилларига доир // Ўрта Осиёнинг қадимги ва ўрта аср шаҳар маданияти аънаналари. Илмий конференция материаллари. – Т., 2010. – Б. 178.
17. Хатамова М. Турк хоқонларининг Чочдаги қароргоҳлари: Жабғукат ва Хотункат // O'zbekiston tarixi, №1, 2009. – Б. 3-13.

Резюме

Нурматов А.

Фарғона водийсининг трансминтақавий иқтисодий алоқалардаги ўрни

Ушбу мақолада муаллиф антик ва илк ўрта асрлар даври Фарғона водийсининг трансминтақавий алоқаларини археологик ва ёзма манбалар орқали таҳлил этиб, ўз хулосаларини берган.

Резюме

Нурматов А.

Роль Ферганской долины в трансконтинент экономических отношениях

В данной статье автор проанализировал трансэтнические связи Ферганской долины периода античности и раннего средневековья с помощью археологических и письменных источников и сделал свои выводы.

Resume

Nurmatov A.

The role of Fergana Valley in transnational economic relations

In this article, the author analyzed the transnational links of the Fergana Valley of the period of antiquity and the first Middle Ages through archaeological and written sources and gave his conclusions.

Нашрга проф. Ў. Мавлонов тавсия этган

Худойқулов Т., Г‘анийев А., Toshev S. Boburiylar avlodlarining dunyo sivilizatsiyasidagi o‘rnini intellekt xarita (Mind map) yordamida ko‘rsatish.....	173
Ҳаққулов С. Қадимги Қашқадарё воҳаси аҳолисининг этник тарихи.....	176
Ҳасанов М. “Анналлар” Француз тарих мактаби ёхуд тарих илмидаги бурилиш.....	178
Ҳакимов А. Фарғона водийси урбанизация жараёнлари тарихининг ўрганилиши (қадимги Қува-Қубо шаҳар харобаси мисолида).....	180
Ҳошимов С. Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг диний уламоларга нисбатан юритган қатағон сиёсати.....	184
Ҳолмўминов Х., Эшмўминов О. Сурхондарё воҳасида аҳоли демографик жараёнлари (1930-1950йй.)	187
Худоёров Н. Ўзбекистонда ташкил этилган меҳнат посёлкаларидаги махсус кўчирилганларнинг ишлаб чиқаришдаги фаолияти.....	190
Ҳасанов А. Сурхондарё воҳаси шаҳарлари тараққиётидаги ўзгаришлар.....	192
Чориев А., Низомов Х. Ўзбекистон ва Туркманистон мамлакатлари: маданиятлар ҳамкорлиги ва мулоқоти йўлида.....	196
Ширинов С. Совет давлатининг Африка давлатлари билан сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқалари (Ангола республикаси мисолида).....	198
Шерназаров Ш. Ёшларни жамият ва давлат билан диалектик алоқадорлигининг ҳуқуқий асослари).....	201
Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимги шаҳар маданияти тарихи масалалари бўйича айрим мулоҳазалар (Фарғона водийси мисолида).....	203
Эшматов М. Фалсафий адабиётларда цивилизация атамасининг қўлланилиши масалалари.....	210
Эшов Х. Маънавий таҳдидларга қарши кураш тушунчасининг гнезиси ва эволюцияси.....	213
Юсупов Э., Юсупов А. Культурное наследие Узбекистана – фундамент нового ренессанса.....	216
Якубов А. Ўзбекистонни ривожлантириш ҳаракатлар стратегияси янги Ўзбекистоннинг ҳуқуқий асоси сифатида.....	218
Сунатов Д. Маданий макон ҳақидаги қарашларнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари.....	222
Нурматов А. Фарғона водийсининг трансминтақавий иқтисодий алоқалардаги ўрни....	225
Эрназаров А. XIX аср охири - XX аср бошларида Ғузор беклигида ижтимоий-иқтисодий аҳвол.....	229
Олимов Ж. Ўзбекистон ҳудудида ўрмон хўжаликларининг ташкил қилиниши ва уларнинг халқ хўжалигидаги ўрни.....	232
Раупов Х. “Мурунгов” кони: тарихи ва бугуни.....	236
Атамуратов М.У. Ўзбекистонда бошқарув кадрлар компетентлигини юксалтиришнинг устувор йўналишлари.....	239
Насимов А.Н. -Академик Карим Шониёзов тадқиқотларида Ўзбекистоннинг жанубий воҳалари аҳолиси этник тарихи муаммосининг ёритилиши.....	243